

TÜRK TIP TARİHİNDE KUDUZ HASTALIĞI VE TEDAVİSİ ÜZERİNE YORUMLAMALAR

Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR*

Öz

Bilindiği gibi eski dönemlerde kuduz virüsünün bir hayvan ısırığı ile geçebildiği biliniyordu. Kuduzdan birçok eski çalışmada söz edilir.

Eski dönemlerde fazla tükrük salgılama gibi kuduz semptomları gösteren bir köpeğin, sahibinden köpeğinin bir kimseyi ısırmasını önlemek için önlemler alması istenirdi.

18. yüzyılda Almanya, Fransa ve İspanya gibi ülkelerde, kuduz bir köpeğin oradaki bir insanla temas etmesi ve ısırması riskini ortadan kaldırmak için başıboş köpeklerin imhasına ait kanunlar çıkarıldı.

19. yüzyılda kent nüfusuna kuduzun yayılımı ve kuduz köpeklerin daha iyi anlaşılması için karantina ve diğer sağlık girişimleri gibi önleyici metotlar uygulandı.

Kuduz aşısını bulan Louis Pasteur (1822-1895) Jura dağlarında Dole'de bir debbağın oğlu olarak doğdu. Yalnız bir tıp adamı değil, aynı zamanda bir kimyacı idi. 1857'de fermentasyonlarla ilgili bazı çalışmalara başladı. Bu ünlü bilim adamı sonuç olarak fermentasyonun çeşitli mikro organizmaların fonksiyonu olduğunu gösterdi.

1877'de ise bazı yüksek hayvanların ve insanların bazı hastalıklarını inceledi. Pasteur, ilk kez şarbon ve tavuk kolerası hastalıklarını yapan organizmaları tanımladı. 1880'de Pasteur, Roux, Chamberland ve Thuilier gibi öğrencilerin yardımlarıyla bu iki hastalık için koruyucu aşılar hazırladı.

Böylece Pasteur, bu bulgularıyla bakteriyoloji bilimini başlattı. 1885'de kuduz aşısını buldu.

Bu makalede kuduz hastalığının Türk tıp tarihindeki yeri Osmanlı arşiv belgeleri ve orijinal dokümanlarla belirtilir. Ayrıca onun tedavisi belirtilir ve bazı orijinal sonuçlar elde edilir.

Anahtar kelimeler: Kuduz Hastalığı, Kuduz Aşısı, Türk Tıp Tarihi.

* Tıp Etiği, Tıp Hukuku ve Tıp Tarihi Derneği Başkanı, Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kurucu Başkanı, ayseguldemirhanerdemir@gmail.com

Comments On Rabies And Its Therapy In The Turkish History Of Medicine

Abstract

In early historical times, the owner of a dog displaying symptoms of rabies such as excessive salivation was required to take precautions to prevent their dog from biting someone.

Other preventative methods were introduced in the 19th century, such as quarantine and other health initiatives, due to a better understanding of dogs and the transmission of rabies to urban populations.

Louis Pasteur (1822-1895) who discovered rabies vaccination was born as the son of a tanner at Dole in the Jura Mountains. He was not a medical man, but a chemist. He discovered rabies vaccination.

That these isolated, primarily practical observations developed into a new science is due largely to genius of one man. He began his studies of fermentations in 1857. Pasteur showed conclusively that fermentation was the work of various microorganisms. These findings launched Pasteur into what was to become bacteriology.

Only in 1877, after twenty years of research into the biology of microorganisms did Pasteur extend his studies to the diseases of men and higher animals. He first attacked the problem of anthrax and chicken cholera. Not satisfied with identifying the disease-producing organism, in 1880 returned, with the help of such brilliant pupils as Roux, Chamberland and Thuillier, toward the elaboration of preventive vaccines for both diseases.

His great successes in these fields led him in 1885 to his most spectacular achievement, preventive vaccination against rabies.

In this paper, the place of rabies is specified in the Turkish history of medicine with Ottoman archives and documents. Moreover its therapy is pointed out and some original results are obtained.

Keywords: Rabies, Rabies Vaccine, Turkish Medical History.

Giriş

Kuduz, sıcakkanlı ve et yiyen hayvanların tükürük bezlerinde bulunan ve genellikle salyadan yaraya bulaşan virüs ansefalitidir. Hasta hayvandan diğer hayvanlara ve insanlara ısırılma yolu ile bulaşan kuduz virüsü çoğunlukla merkezi sinir sisteminde birikip ürettiği için daima ölümle sonuçlanan hastalık meydana getirmektedir.

Kuduz hastalığı aşısı *Pastör* tarafından bulunana kadar tedavisi zor bir hastalıktı.^{1,2,3} Türkiye'ye de 19. yüzyılda kuduz aşısı girdi.

Bilindiği gibi 1849'da *Tıbbiye-i Şahane* meşhur Galatasaray yangınında yanan, böyle birçok öğretim araçları, kitaplar, hatta mektebin resmî evrakı kül olur. Tıbbiye bu sefer Halıcıoğlu'na bir zamanlar Mühendishane-i Berri-i Hümayun olan eski Humbarahane'ye yani Birinci Topçu Kışlası'na taşınır ve aynı sene botanik hocası ve *Hekimbaşı Salih Efendi* okul müdürlüğüne getirilir.⁴

¹ J.D. Comrie, *History of Medicine*, University of Edinburgh, Edinburgh 1910, s. 12.

² G.R. Davidson, *Medicine Through The Ages*, Roy Publishers Inc, New York 1968, s. 44.

³ A.D. Erdemir, *Lectures on Medical History and Medical Ethics*, Nobel Tıp Kit., İstanbul 1994, s. 1-30.

⁴ Ayşegül Demirhan Erdemir, "Karantinanın Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Belgeler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 109, İstanbul 1997, s. 48-58.

1865 kolera salgını sırasında Hunbarahane Kışlası hastahaneye çevriline Askerî Tıbbiye bu kez Has Köy'e Gergeroğlu Konağı'na göç eder. Ancak bu yerleşme iki sene bile sürmez ve salgının bitmesine rağmen mektep tekrar Halıçoğlu'na dönmez ve 1866'da Sirkeci'ye Demirkapı'daki kışlaya nakledilir. 1867'de burada sivil tıbbiye kurulur.

Tıbbiyeler 1874 yılına kadar Demirkapı'da kalır ve o tarihte yeniden onarılan Galatasaray'daki binaya taşınırlar. Fakat iki sene sonra burada Galatasaray Sultanisi açılınca 1876'da tıbbiyeler tekrar Demirkapı Kışlası'na dönerler.⁵

Bu nakiller esnasında bile mektepte birçok yenilikler görülür. Ocak 1887 de bir *Darülkelp Tedavihanesi* yani *Kuduz Müessesesi* kuruldu. Bu tarihten iki yıl önce *Pastör*, Kuduz Aşısı'nı uygulamaya başladığı zaman kurulacak müesseseye, *Pastör Enstitüsü* için, *Sultan II. Abdülhamid* de 1000 altın ve ayrıca *Pastör'e* verilmek üzere bir Mecidi nişanı göndermişti. Bu hediyeleri götüren heyete Tıbbiye-i Şahane Dahiliye Muallimi *Dr. Zoeros Paşa* (1842-1907) başkanlık ediyordu. İşte Paris'te bu aşının hazırlanması ve uygulama usullerini öğrenen heyetin ülkeye dönüşünden sonra bu müessese kuruldu.⁶

Bu arada kuduzla ilgili tedaviler hakkında da Osmanlı Arşivleri'nde bazı belgeler bulunmaktadır. 1902-1906 yıllarında Manastır ve Erzincan ile bazı merkezlerde kuduz hastalığı tedavihanesi açılması talebi ile ilgili çeşitli yazışmalar vardır.⁷ 1900 yılına ait bir belgede, Gelibolu Liva (Sancak) komutanı *Reşit Paşa'nın* bir köpek tarafından ısırıldığı ve kuduz hastanesinde tedavi edildiği yazılıdır.⁸

Kuduz Hastalığı ve Tedavisi Üzerine Yorumlamalar

Akalın Paşa, 1900'lü yılların başında, kuduzdan: "Kuduz" hamiyle asıl köpeklere mahsus olup insan ve hayvanata da intikal edebilen (geçebilen) virüsü ve salgın bir hastalık maruf idi; bu hastalık insan ve hayvanatta birçok asabi hallerle aşikar olurdu, bunların hepsi de az çok bir müddet sonra ölümü davet ederdi."⁹ diye söz eder.

Kuduz nisbeten nadirce bir hastalıktır, hiç kuduz görmeyen memleketlerde vardır. Ekseriya yalnız bir hayvanda, bir şahısta görülür; birçok eşhasın (şahsın) birden kuduz hastalığına duçar olmaları nadirdir. Fakat bu birçok eşhas da birden görüldüğü vakitte kuduz, her tarafa yayılır.

Kuduz hastalığı yalnız köpeklerde gösterdiği tahribat ile kalmaz, köpekler vasıtasıyla hayvanatı ehliyenin birçoklarına da sirayet eder (bulaşır). Koyun, keçi, at, öküz gibi hayvanlara da geçer.

Kurtların kudurmaları yeni bir şey değildir, bunlardan başka tilkilerin ve bazı hayvanatın da kudurdukları zikredilmektedir. Bazen bir nahiyedeki bütün hayvanatın bu vechile asabiyeti görülüyor ki buna dair birçok masallar gösterilebilir.

⁵ Bedii Nuri Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da Beşyüz Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul 1953, s. 56.

⁶ Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğunda İnsanın Bulaşıcı Hastalıklarına Karşı Yapılan Koruyucu Aşılar", *Dirim Dergisi*, Cilt: 53, Sayı: 11-12, 1978, s. 363-370.

⁷ *Osmanlı Arşivi Belgesi*, Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemi, C. 26, Sıra: 1520, Dosya: 703, Gömlek: 5, Tarih: 1320-1324 (1902-1906).

⁸ *Osmanlı Arşivi Belgesi*, Y.PRK.ASK, C. 4, Sıra: 42, Dosya: 143, Gömlek: 42, Tarih: 1316 (1900).

⁹ Besim Ömer Akalın, *Kuduz, Nevsal-i Afiyet*, Üçüncü Sene, Salname-i Tıbbi İst. Matbaa-i Ahmad İhsan ve Şurekası, 1320 (1904), s. 672-690.

Kuduran hayvanatın avcılara, şahinlere hücum ettikleri, gerek hayvanatı saireye, gerek insanlara bulaşarak marazın adeta istila halini aldığına defalarca şahit olunmuştur.

Kudurmuş tilkiler dahi bazen civarlardaki köpeklere, kasabalara hücum ediyorlar ve tavukların bedenlerini kuduzdan koruyup korumadığı bilinemez.¹⁰

Yine *Besim Ömer*, kuduz virüsü ve bulaşma hakkında şunları yazar:

“Lakin şunu diyebiliriz ki “kuduz” illeti virüsüyle icra edilen tecrübelerden tavukların bu illete kolayca yakalandıkları anlaşılmıştır. Pastör ve ondan evvelki kişiler kuduz virüsünü bu hayvanların kendilerine ithal ederek hastalığı deneyerek hasıl edebilmişlerdir. Amerika’da ve Kırgız yakınlarında develerin de kudurdukları görülmüştür. Geyik ve karaca dahi kuduz illetine tutulmuşlardır. Domuzların kudurmaları pek nadirdir.”¹¹

Yazar, kuduz hastalığının tarihçesini de verir:

“Kuduz İletinin Tarihçesi: Bu hastalık kadim (eski) Yunanistan’da o kadar yaygın değildi. Çünkü Aristoteles eserlerinde bunu kısa geçiyor. Hususiy-le insanın bu hastalıktan etkilendiğini dermeyan ediyor. İlk defa olarak İskenderiye’li hekimler, insanın dahi kuduz illetine tutulacağını müşahade ettiler; Celsus, bu illeti pek şayanı dikkat bir surette tanımladıktan sonra tedavisi hususunda şu fikri veriyor: Kudurmuş bir köpek insanı ısırırsa yara üzerine tatbik olunacak hacamat şişeleri vasıtasıyla virüsü bedenden dışarı çıkarıp sonra ısırılan yeri dağlamalıdır. Asırlarca bu usul tedavi noktası noktasına tatbik eylediği şu yakın zamanlara kadar mevkii tatbik ve kabulden düşmedi. Dioscorides ve Galen ve onlardan sonra Arap hekimleri bu hastalıktan uzun uzadıya bahis ettiler. Ondokuzuncu asır miladiye gelinceye kadar kuduz illetine ait malumat-ı tıbbiyenin yalnız bir kısmı bilinirdi. Sonra illeti harbiyesi nazarı dikkati celb etti.

1811 sene-i miladiyesinde kudurup ölen hayvanların illetlerini sair hayvanlara yedirerek onlar da kudurdu. Sonra her nevi hayvanatta vasıtayı sirayetin salya olduğu bulundu. Daha sonra (Dupuytren), (Renovi), kudurmuş hayvanlarda karında zehirlenme olup olmadığını, vasıta-i sirayet (bulaşma vasıtası) olup olamayacağını aradılar. Maatteessüf bu keşfiyat ve tahariyat (arama) devri çok sürmedi. Birçokları kuduzun kendi kendine zuhura gelir bir hastalık olduğunu eda ediyorlardı. Kirk sene kadar süren münakaşalardan sonra mesele, bir adım olsun ileri götürülemedi idi. Nihayet kuduzun yine tecrübe tarikiyle (yoluyla) tatbiki için ikinci bir tesbite daha başlandı. Sonra bazı araştırmacılar fenni kuduzu tavşanlar üzerinde tecrübeye çalıştılar ve istihsal edilen netice-i tecrübe sayesinde bu hastalığa ait malumatı kadimenin (eski malumatın) kaffesi terk edildi ve yeni neticeler ortaya kondu. Evvela kudurmuş hayvanatın salyalarını porselen süzgeçlerden süzerek virüsün süzgeçten geçtiğini anladılar.”¹²

¹⁰ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 673-674.

¹¹ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 673.

¹² Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 675-676.

Prof. Akalın, Pastör'ün kuduz aşısı bulması hakkında da şunları yazar:

“Fakat kuduz küçük salyasıyla hayvanlar üzerinde icra edilen tecarübden (denemelerden) en emin ve kati malumatı (Pastör) istihsal etmiştir. Pastör 1881 senesinde kuduzun tetkikine başlayarak birçok tebligatı fen-niyede bulunmuştur. İşte o güzide tatbikatı emrazi intaniye, tarihinin en şanlı sahifelerini teşkil edecek şeylerdir. Bu mesai-i ciddiye kuduz ve yarasanın salyasından başka kuduran hayvanların merkezi asabiyesinde dahi bulunduğunu ve kuduran hayvanın dimağından alınan küçük bir parçanın diğer bir hayvanın kanına veya dimağına idhal edilmesiyle o hayvanın dahi kuduracağı bulundu. 1884 senesinde (Pastör), talebeleri ile beraber encümene tebliğ eylediği yeni bir muhtırasında kuduz virüsünün maymunların vücudundan mütevelliyen birkaç defa geçirilmeyle şiddetini gaib ettiğini ve bu maddeden aşı gibi istifade edilebileceğini dermeyan etti. 1885 senesinde ise bunu bildirdi.”¹³

Dr. Besim Ömer, kuduz hastalığının yayılımı ile ilgili bilgiler de verir:

“Kuduz illetinin tevzii coğrafisine (coğrafi yayılımı) gelince, şeraiti iklimiye ve zayıfatı coğrafiyenin kuduz illetine hiçbir tesiri yoktur; binaenaleyh bu hastalık hemen her tarafta görülebilmektedir. Eskiden kuduz pek soğuk veya pek sıcak memleketlerde görülmez derlerdi. Fakat bugün bu fikrin hatalı olduğu meydana çıktı. Afrika’da ve Sibirya’da da kuduz illetinin görülebileceği isbat edildi. Mamafi kuduzun şiddeti, çokluğu hep mutedil (ılık) iklimdedir. Buna sebep bu iklimlerde her cinsten köpeklerin pek çok bulunması ve bu köpeklerin insanlarla ve kudurabilen hayvanlarla bir arada yaşmalıdır. Bir de bu iklimlerde ahali pek çok olduğu halde vesaiti tahaffuziye (korunma araçları) mükemmel değildir.

Fransa, İngiltere, Avusturya, Macaristan, Rusya ve Balkan memleketlerinde kuduz pek çoktur. Almanya’da ise pek nadirdir. Çünkü orada zabıtai sıhhiye ziyadece bir şiddet göstermekte ve hatta bu memleketin civar ve hududunda dahi kuduz hastalığı o kadar çok görülmemektedir.

Memleketimizde sokak köpeklerinin çokluğuna rağmen kuduz vukuatı azdır. Bu hal birçok tatkikata nazaran buradaki kuduzların felç yapması olmve felc deruna (içe) erdikten sonra hayvanatın hastalığı başkasına geçiremeyecek bir hale gelmesinden neşet etmektedir. Danimarka, İsviçre’de kuduz azdır, hele Norveç bu hastalıktan tamamen selimdir.

Kuduz, Afrika’da hususiyile kıtanın şimal (kuzey) tarafında dahi görülmemektedir. Tunus, Cezayir ve Mısır taraflarında pek münteşirdir (yaygındır). Bu kıtanın şark ve Arab sahillerinde nisbeten azdır. Oralarda bu gibi vukuat hususiyile Avrupalı misyonerlerin seferlerinden sonra görülmekle başlamıştır. Fas’ta 1893 senei miladiyesine kadar kuduz görülmemiştir. Amerika’da bu fena hastalıktan selim değildir. Cenub taraflarında Meksika’da, Kuba adasında, Şili ve Brezilya, Asya’nın Hindistan ve Japonya taraflarında kuduz tahribatı cidden eskidir. Java, Singapur ile Malaga’da çok görülmektedir. Avustralya kuduzdan selimdir.”¹⁴

¹³ Besim Ömer Akalın, a.g.e., s. 677.

¹⁴ Besim Ömer Akalın, a.g.e., s. 676-678.

Yine Kuduz illeti hakkında yazıda bazı bilgiler vardır. Kuduz bulaşık, yani sari bir hastalıktır. Hayvandan hayvana kolaylıkla geçer. Şahıstan şahsa geçmesinde şart, kuduz virüsünün selim bir beden ile temasa gelmesidir; binaenaleyh kudurmuş bir hayvan diğer bir hayvanı ısırırsa, ona hastalığı da aşılamış olur. Sirayet, en ziyade böyle ısırma tarikiyle (yoluyla) vukua gelir. Kuduz hayvan ötekini ısırınca derisini ezub sıyrıyor, kanatıyor ve hayvanın dişleri vasıtasıyla salya ve yaradan içeri akıtılıyor. Selim görünen köpeklerin yaladığı bazı insanların da kudurdukları görülmüştür. Bu hal, hayvan kudurmazdan üç-dört gün evvel dahi salyasında kuduz virüsünün bulunabilmesinden ileri gelmektedir.

Yine yazar kuduz belirtileri hakkında bilgi verir:

“Kuduzun sirayeti en ziyade hastalığın başlangıcında görülüyor, çünkü o zaman köpeğin halinden kimse şüphelenmez. Daha fenası şudur ki kudurmanın başlangıcında insana yaklaşmakta, okşamaktan ve iltifattan hoşlanmakta, hasılı şiddet göstermemekte devam ediyor; fakat huysuzlaşub titiz oluyor. Buralarını ilhak eden hayvanat-ı ehliyeden sakınmalıdır. Hâlâ köpeklere, kedilere vesair ev hayvanlarına, ellerini yalamak itiyad olmuştur. Bunlar, tehlikelere marufdurlar.

Kuduz illeti, bir hayvandan diğerine geçer ve bu intikal, iki türlü olur: biri tahtı tecrübiyeye alınan hayvanın derisi altına kudurmuş bir hayvanın salyası sırtına edilir. Bu usul ekseriya hüsnü netice vermez. İkincisi hayvanatın beyin zarlarına yahud gözünün içine kudurmuş bir hayvanın parça dimağ veya murdar iligini sırtına etmektir; bu ikinci tarikle (yolla) kuduz daha kolay intikal eder. Meselerin en mühim noktası, köpeklerin kendi kendilerinin durdukları yerde kudurabilmeleridir. Bu mesele bugün tamamiyle hal olunmuştur. Hiçbir köpek kendi kendine kudurmaz. Mutlaka önünde kudurmuş bir hayvan vardır.

Birçok müşahadat ve tecarüb bunu gösteriyor. Yine birçok tecrübe gösteriyor ki kuduz virüsü pek zaif, narin ve narindar, müessirati harbiyeye karşı mukavemet edemeyerek çarçabuk mahvolur. Binaenaleyh kara humma vb. mikropları gibi sulara, topraklara yayılmaz. İnsan vesair hayvanatın kuduz illetine bila-vasita (vasitasız) duçar olmaları imkansızdır. Fakat sirayet (bulaşma), kudurmuş hayvanların virüslü salyalarıyla televvüs eden (pislenen) eşya vasıtasıyla kürek, deri, tumarbağı gibi şeylerle olabilir. Bu gibi hadisatta bile mülevves (kirlili) eşya üzerinde virüs pek çabuk mahvoluyor. Hasılı bilavasita sirayet pek azdır.

Kuduz illetinin alametleri, virüsün kana karışmasından uzun bir müddet sonra aşikar olmaktadır. Virüsün beyne girmesiyle kudurmanın aşikar bir surette zuhur etmesi arasında bir zaman ve müddet geçer, işte bu müddete “devri tefrih (gelişme dönemi)” namı verilmektedir. Bu tür devri tefrih, virüsün duhul ettiği noktaya ve nevi hayvaniye (hayvan cinsine) göre değişir. İnsandaki müddeti bir aydan üç aya kadardır. Bazı ahvalde bu müddetin iki seneye, hatta yedi seneye vardığı görülse de bu gibi vukuat pek nadir ve müstesnadır. Köpek ve kedilerde devri tefrih kırk günden altmış güne kadardır.

Bazı hayvanlarda bu müddet bir parça daha uzundur: Yani bir aydan üç aya kadar: Koyun, keçi gibi hayvanatta devri tefrih daha kısadır: On beş gündən otuz güne kadar. Devri tefrihin en aşağı müddeti altı gün, haddi azami, yani en ziyade altı aydır. Bu müddeti on ay, on dört ay, yigirmi ay olarak bulanlar da vardır. Halbuki atta devri tefrih (kuluçka) on beş gündən altmış güne kadardır. Bu devrin nihayetine doğru illet, gayet gizli bir surette görölmeğe başlar. Kuduz, insanda yalnız illete musab olanın (yakalananın) hissedeceği bazı alametlerle başladığı halde hayvanatta devri harekette ve zayıfta görülen bir tebeddül-ü garip (garip değişme) ile aşikar olur. Sonra hastalığın daha ileri bir devrinde daha mühim ve esaslı birtakım alametler görölür; hele mevte (ölüme) yaklaşıldıkça hastalık büsbütün kötüleşir. Kuduz dahi, Tetanoz gibi tezahüratı asabiye ibraz eden bir hastalıktır.¹⁵

İleti bildirecek derecede vaz ve hususi alaim (belirtiler) hemen yokdur, binaenaleyh alaimi zahiresinin hepsini birden nazarı dikkate ve bu alaimin birbirleriyle ne vechile tevali ve takib ettiklerini tetkik etmedikçe ehemmiyeti bahş bir teşhis vaz edilemez. Mamafı bütün bu alaim birden görölünce kuduz şübhe olunabilir. Hastanın hikaye hal etmesi, ibrazı ısırık yerinin meşhud olması, teşhisi kolaylaştırır. İlete musab olan hayvanın buna göre kuduz illetinin seyrü, şekli değişirse de alaimi meşhude-i zahiresi iki esasa ircağ olunabilir. Bu iki esbab hastalığın iki şekli gibi telakki olunursa da hakikatte bu iki şekil arasında şekillerin ikisine de az çok benzeyen birçok mütavassıt haller vardır: Hastalık muttasıl saldırmak, ısırık, hücum gibi alaimi tehevürüye ve asabiye ile aşikar olursa buna kuduzun “tehevürü” tarzı denilir; bilakis kuduran hayvanın azabı tamamen yahud kısmen felce uğrarsa ona da kuduzun “felci” denilir.

Burada köpek kudurmasını numune ittihaz ederek hastalığın şu iki tarzını da muhtasiran beyan edeceğiz. Sair hayvanatın, hususiyle insanın kudurması dahi bundan pek farklı bir şey değildir.

Dr. Besim Ömer, hastalık belirtilerinden de söz eder:

“Tehevür-ü kuduz (hiddetlenme, köpürme) çok defa kudurmanın hezeyanı haddi zuhur etmezden evvel pek az aşikar birtakım alametler görölmeğe başlar: İşte bu zamana tehevürü kuduzun devri ibtidaisi, başlangıcı diyebiliriz. Hayvanın ihlak ve etvar, tarzı hareketi birden bire değişivermiş, köpekte ne o eski neşe, ne de eski çeviklik, o eski faaliyet kalmaz. Hayvan, hazin, sukuti bir halde bir köşeye çekilir durur; ya yurduna, inine girer, yahud bulunduğu evin, dairenin bir izbe yerinde karargir olur. Bu devirde hayvan تنها ve karanlık kalan yerlerde yatmak ister, fakat köpek, çekildiği bu تنها yerlerde de aradığı azam ve sükunu bulamaz, bir yere yatar yatmaz birden bire tekrar kalkar, yerini değiştirir, yine yatar.¹⁶ Yatağını delik deşik eder, dağıtır, yahud bir küme halinde devirüb toplar. Köpek bu devrede yine sahibinin emirine itaat eder, sahibinin sesini tanır ve ça-

¹⁵ Besim Ömer Akalın, a.g.e., s. 679-680.

¹⁶ Besim Ömer Akalın, a.g.e., s. 681.

ğırılınca gelir. Gitgide hayvanı endişe tamamen sarar. İştihası bozulmaz, yahud pek az bozulur; kudurmağa başlayan hayvanın yemek istememesi pek nadirdir; hatta bazı defalar hayvanda bir oburluk, bir doyamamazlık hâli bile peyda olabilir. Hayvan, devirdiği yerde, birtakım gürültüler iştirir gibi olur ve birden bire koşar, havlar; hayvandaki asabiye tasvir ettiği birtakım hayali düşmanlara doğru hücumlar, şiddetler gösterir.”¹⁷

İletin bu garib ve şayanı istifade safhasını şöyle tanımlanır:

“İnsan kudurmuş bir köpeğe rast gelirse hayvanın dikkatini çevirebilir. Bazen hayvan birden bire durur, bir şey gözler gibi nazarı dikkatini bir noktaya atf eder, sonra birden bire sıçrar ve havada muğlak birşeyi ısırır gibi olur, bu hâl sıhhatte iken uçan bir sineği kapmak için gösterdiği durumun aynıdır. Bazen kemali tehevürle havlayarak bir duvara, o duvarın arkasından kendisini tehdid eden birçok sedalar işidiyormuş gibi hücum eder.”¹⁸

Fakat bu alaimin hepsi de öyle uzun bir müddet sürmez, hayvan birkaç saat böyle endişe ve şiddet içinde kaldıktan sonra muvakkat bir istirahat geçer. Marazın bu safhası şöyle tanımlanır:

“Ondan sonra bir an sükun gelir, hayvan yavaş yavaş gözlerini kapar; boynunu büker, artık ön ayaklar yürümekten kalır ve hayvan düşer gibi olur. Fakat bir an sonra birden bire doğrulur, etrafına hissiyane bir nazarla bakmağa başlar. Ağzının etrafındaki şeyleri dişleriyle kapacakmış gibi başını iki tarafa çevirerek kapmak hareketi icra etmekde devam eder, havlar ve zincirinin müsaid olduğu kadar sıçramağa ve hayali birtakım düşmanlara hücum eylemeğe başlar.”¹⁹

Marazın bu devrinde köpek yine sahibleriyle beraber bir arada yaşamakta devam eder, onlarla beraber yatar kalkar, ailenin hayvanlarıyla uyanır, bu ve-chile birçok adamları kuduz hastalığının tahtı tahdidinde bulundurur, bu hâl, hastalığın alaimi şiddeti, en aşikar arazi peydah oluncaya kadar devam eder. Kuduzun ilk devirlerinde, nazarı dikkati celb edecek alaimden (belirtilerden) biri de köpek sedasında husule gelen tağyirdir (kirlenme): Köpeğin sedası boğuk ve kısık olur, bazen de birden bire tiz olur; fakat bu tağyiri seda o kadar mütemeyyiz bir şeydir ki bir kere işitilince bir daha unutulması mümkün değildir.²⁰

Kuduz illetinin tamamıyla aşikar olduğu devirlerde dahi tağyiratın birçoğu berdevam ise de bu esnada zuhura gelen hezeyan ve tehevür herşeye galebe eder, sair alaimi gölgede bırakır. Hastalık nöbeti gelince: Köpek etrafında ne varsa kapmağa, ısırmağa, kemirmeğe, parçalamağa başlar. Bu esnada köpek endişe ve melâlin son derecesine ermiştir, mahbus (hapis) olduğu evde veya kafesde muttasıl öteye beriye koşmağa, çabalamağa başlar. Gözleri yerinden oynatarak dışarı uğrar, ağzından yapışkan bir salya akar, hayvan canavar

¹⁷ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 681.

¹⁸ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 683.

¹⁹ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 685.

²⁰ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 682.

gibi olur. Ufak bir tenbiye ve hiddet ile atılır, etrafındaki şeyleri dişleriyle parçalamağa başlar. Fakat kafesde haps edilen kuduz hayvan bu şiddeti her zaman göstermez, ekseriya hariçten gösterilen bir teşvik ile başlar. Bir gürültü işitmek bir adem, hususiyle kendi cinsinden bir hayvan görmek onu kötü yapar. Bu durum hayvan yorulub da takatsız kalıncaya kadar devam eder.

Kudurmuş bir hayvan serbest bulunursa ekseriye kaçmağa, en ufak bir fırsatı fırsardan istifade etmeğe mütemeyyildir. Bırakılırsa koşar, koşar, günlerce koşar. Kasabalardan, şehirlerden, tarlalardan, köprülerden geçe geçe koşmakta devam eder. Yigirmi dört saat zarfında kilometrelerce yol gider. Karını içine geçmiş, baş aşağı gözler ve dairelerinden oynamış olup ağız köpüklü bir halde daima bir istikamete doğru yürür. Bu firari hayvan herşeye karşı lakayttır, kendine dokunmayana dokunmaz. Fakat olduğu yerde bir köpek bulunursa rast geldiğine hususiyle bir köpeğe saldırıverir. Hücumu, saldırısı her vakit aşikar değildir. Böylece firar ettiğinden iki-üç gün sonra köpek yorun, bitkin tozlar, yaralar içinde berbat bir halde sahibinin evine gelir.

Yazıda kudurmuş hayvan hakkında diğer belirtiler de anlatılır. Kuduzluk bütün alametleriyle aşikar olduğu devirlerde bile her şeyin her halin hemen tarzı evvelisine rücu edebildiği vardır; binaenaleyh sahibinin evine avdet eden köpeğin sükunetine aldanılarak bu kudurmuş hayvana yine hüsnü kabul gösterilir ve hayvan yine sahibleriyle bir arada yaşamağa başlar ki böyle bir hal ve hareket pek büyük bir tehlikedir. Çünkü ara sıra hayvanın nöbetleri tekrar baş gösterir ve bundan pek şayanı teessüf neticeler, müellim ve feci hadiseler olur. O halde evden birkaç gün gaib olduktan sonra tekrar avdet eden köpeği “şüpheli” addederek hayatı aile arasına kabul etmemeli ve muvakkaten bir yerde hapis tevkif eylemelidir.²¹

Kuduzun bu tarzı seyri dört günden altı güne kadar sürer, sonra azalarak felçler baş gösterir. Köpek çenelerini birbirine kavuşduramamaya başlar ve ağız açık kalır. Ağzından uzunca ve pek yapışkan bir salya akar. Bu devirde köpek ne havlayabilir, ne de ısıtır. Köpek öyle ağız açık ve çeneleri sarkık görülünce ağzına, boğazına giden yahud sair bir şey saplanmış zannolunur. İşte böyle bir zanna kapılarak köpeğin ağzındaki kemik vesaireyi çıkartmak azmine düşüb de kendini köpeğe ısırtanlar nadir değildir. Hayatının bu son günlerinde hayvan pek zayıflar, yürürken sendelemeğe başlar, hususiyle arka ayakları üzerine duramayacak bir hâle gelir ve ekseriya arka ayaklarını sürür. Gitgide felç, göğse, karına, ön ayaklara sarar ve bu vechile hayvan boğula boğula, nefesi kesile kesile telef olur.

Bunda kuduzun “felci” olan tarafına gelince: birden bire bedeninin birçok yerlerinde, çene ve gırtlak bölgesinde felçler zuhur ederek köpeği havlamaktan men eder. Mamafî felç yalnız ön ayaklara münhasır olabilir. İletin bu şekilde hücum yoktur, yalnız başlangıçta endişe alaimi görülür; köpeğin huyu birden bire tebeddül ediverir (değişir). Bu şekilde illetin seyri daha çabuktur. Alalade hayvan, kudurduğunun üçüncü veya dördüncü günü telef olub gider. Bu tarzda dahi ölüm felcin göğüs ve karın etlerine sarmasından ileri gelir.²²

²¹ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 683.

²² Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 684.

Kuduz illetinden telef olan hayvanlar üzerinde fethi meyit icra edilecek olursa beyinde bir parça, kan hücumundan başka bir şey görülmez. Mamafi bu hayvanların midesinin muayene etmek haizi ehemmiyettir (çok önemlidir). Midede hazmı kabil olmayan birçok garib cisimler: taş, saman, paçavra, odun kırıntıları gibi şeyler bulunacak olursa hayvanın kuduz illetinden öldüğüne pek ciddi şüpheler hasıl olur. Fakat bu şüpheler, delillerle hayvanın mutlaka kudurup öldüğüne hükmedilemez. Midede böyle garib birçok cismin bulunması ekseriya kuduz illetinden telef olan hayvanlarda görülür. Çünkü hayvanlar yolda giderlerken ne görürlerse dişleri ile kavrayup bazen de koparup midelerine indiriverirler. Sonralarını, birçok müellif ve ulema kudurarak telef olan köpeklerde damar bozuklukları buldular.

Sair hayvanatı ehliyenin kedi ve kedi cinsinden olan hayvanların, kurt, tilki, çakal vesairenin kuduzları hemen daima köpeğinkine benzemektedir. Öküz, at, koyun gibi ot yiyen hayvanların kuduzları felc alaimi (belirtileri) göstermemektedir. Mamafi bunlarda da kuduzun hezeyani şekli görülebilir.

Fare vesair kemirici hayvanlar kuduz virüsünün şırınga edilmesiyle illeti pek kolay kapmakta iseler de bunlarda dahi kuduzun kendi kendine olması mümkün değildir.

Yazar yazısında insandaki kuduzdan da söz eder:

“İnsanda görülen kuduz hastalığı da hayvanattakine benzer. İnsan kudurmasının tezahürat ve ahvali muhtelifesinden (çeşitli hallerinden) en ziyade göze çarpan hemen daima mevcut olan bir halet-i ruhiye-i mahsusiyedir (özel ruh durumu). Kudurmağa başlayan bir insan, evvela kendinde bir fenalık, her tarafında bir kesiklik ve yorgunluk hisseder; bunu müteakib bir endişe, bir sıkıntıdır basar, zavallı adam gecelerini uykusuzluklar, kabuslar içinde geçirmeğe başlar. Bir-iki gün sonra hastada intibah (uyanma) ziyadeleşir, cüzi bir gürültü duyar, parlak şeyler görmek, açık renklere bakmak, biçareyi üzer. Ufak bir teheyycü (heyecan), müellim (acıklı) ve sıkıntılı buhranlar mucib olur.

Kudurmak felaketine uğrayan biçarelerde bazen samimi hayal ve hisler görülür: yani hasta hiçbir şey yok iken birtakım şeyler görüb işitmeğe başlar, sonra boğazda bir teşennüc (kasılma) peyda olur ve bu teşennüc kısa kısa nöbetlerle gelmeğe başlar; hasta ne mayi ve ne sulb (katı) bir şey geçiremez, işte bundan dolaydır ki kuduranlar su içemezler. Bu hâle lisanı tıpta “sudan korkmak -havfi mâül-mâ-hydrophobie- derler ki bu tâbir tâ Calinos zamanının yâdigardır. Bu teşennüc (kasılma) yavaş yavaş birçok azalata, göğse ve karna yayılarak teneffüsü güçleştirir; hasta bir hâle gelir ki adeta nefes alamaz olur, gırtlak, nefes boruları hep tikanır, zavallı böyle yutkuna yutkuna, boğula boğula telef olur gider. Felc olayı, insanda hayvanata nisbetle son derece az ve nadirdir. Hastalar kendi kendilerini tanır ve tamamıyeti akliyelerini muhafaza ederler.”²³

²³ Besim Ömer Akalın, a.g.e., s. 685.

Yazar, kuduz hastalığının tedavisi hakkında da şu bilgileri verir:

“Kuduz İletinin Tedavisi: Bir kere kudurmak başladı mı, kuduz illetine çaresiz olmak kabil olamaz; fenni tedavi bu devirde hastaya müsekkin devalar kullanılmaktan başka bir şey yapamıyor. Ancak Pastör kuduz aşısını keşfederek insanları ölümden kurtarmağa çalıştı. Bu konuda bazı rakamlar verilebilir.

Aşı usulünün tatbikinden evvel kuduran hastaların yüzde (78)den ziyadesi mutlaka telef olmakta idi; halbuki 1896 senesinde (1308) kadar eşşes aşılanarak bunlardan yalnız dördü telef olmuştur. Böylece vefiyat (vefatlar) binde üç kadar bir şeydir. 1897 senesinde (1521) kişi aşılanmış, bunlardan 6 kişi vefat etmiştir (binde dört kadar bir şey); 1898 senesinde (1465) kişi aşılanmış, bunlardan (3)ü vefat etmiştir. Demek vefiyat binde ikidir. Memleketimizde kuduz aşısı ameliyathanesini ilk defa olarak tesis ile o müessesesi-âliyenin müdürlüğünde bulunan Zoeros Paşa Hazretlerinin neşr eyledikleri eserde dahi vefiyatın yüzde birden aşağı olduğu gösterilmiştir. Kuduz virüsü kuduran hayvanın murdar iliginde karargir olur. Bu murdar ilik kuru bir havada kurutulursa, kurutma müddetinin imtidadiyle mütenasib olmak üzere, şiddetini, şedidi semmiyesini (zehrin şiddetini) zayıf ediyor, böyle kuru kuruya nihayet sağlam bir bedene zarar etmeyecek bir hale geliyor. Böyle bir virüs ile alevde murdar ilikler bir arada bulundurulursa o vakit şiddeti semmiyeleri (zehir), virüsiyetleri muhtelif bir süre murdar ilik elde edilmiş olur. İlk defa bunlardan hiçbir şiddeti semmiyesi (zehirleme şiddeti) olmayan şırnga edilir. Sonra ötekiler şiddeti semmiyenin azlığı derecesince ve tedricen semmiyet ve virusiyetlerinin şiddeti artmak üzere aşılanır. Beden ilk şırngalarla semme, virüse karşı bir mukavemet edinmiş olacağından sonraki şırngalara, şedidi semmiyesi (zehirleme şiddeti) ziyade olanlara dahi bilâ arza tahammül eder.”²⁴

1891 senesi Londra’da kuduz kongresine tebliğ edilen “Kuduz Köpek Isırdıktan Sonra Kuduranlar Hakkında İttihazi İcab Eden Tedabir-i Vakiye” unvanlı layihadan şu satırları aynen iktibas ediyoruz:

“Henüz başlayan, alameti iptidaiyesi görülmeyen bir kuduz tedavi vakası kuduz köpeğin ısırdığı şahsa her gün bir miktar kurumuş kuduzlu murdar (pis) ilik şırnga etmekden ibarettir. Bu murdar ilik evvela bir miktar ta’kim edilmiş ve hafifçe kolaylaştırılmış et suyunda ezilir, adeta sübye haline getirilir, böyle bir mayii deri altına şırnga etmek güç bir iş değildir. Şırngalar yan taraflara, uyluklara, nöbetleşe bir tarzda, yani bir sağa bir sola yapılır. Evvelâ on dört günlük bir murdar ilik şırnga edilir ki bunun bedene hiçbir tesiri yoktur. Sonra sırasıyla, on üç, on iki, on bir, on, dokuz günlük olanlar, yani kudurmağa başlayalıdan beri o kadar gün geçmiş kuduz virüsü ile tavşan murdar ilikleri şırnga edilir; nihayet üç günlük murdar ilige gelince beden dahi kuduz virüsüne karşı muafiyet kast etmiş olur. Hafif ve kuvvetsiz murdar iliklerden her defada üç santimetre mikabı kadar

²⁴ Besim Ömer Akalın, a.g.e., s. 686.

şırnga edilebilir. Tedavinin devamı müddetince aynı murdar iliğin tekrar tekrar şırnga edilmesi de caizdir; zaten edilecek şırngaların adedi, tedavinin müddeti dahi ısırığın şiddetine göredir.

Bu tedavi-i vakayiden hakkıyla istifade edebilmek hemen ısırılır ısırılmaz tedavi edilmelidir. Tedaviye ne kadar erken başlanılırsa muvaffakiyat dahi o kadar emin olur. Gerek Paris Kuduz Ameliyathanesinde icra edilen, gerek İstanbul'da Zoeros Paşa Hazretleri tarafından tedavinin vasati olarak on altıdan on sekiz güne kadar imtidat eylemesi icab ettiği anlaşılmıştır. Kuduz aşısının şırnga edildiği yerde hiçbir bere, hiçbir eser iltihap görülmeyeceği gibi aşının sıhhati umumiye-i bedene hiçbir kötü tesiri de olamaz.

Bir adamı köpek ısırınca yapılacaklar şundan ibarettir. Evvela köpeği tahtı müşahadeye almak ve böylece on gün kadar tarassut altında bulundurmak icab eder. Köpeğin sahibi varsa bu tedbire o adam tevessül etmelidir. Isıran köpek bir sokak köpeği ise onu da derhal yakalamak, fakat birçoklarının bilmeyerek yaptıkları vechile, hayvanı hemen öldürmeğe çalışmamalıdır. Çünkü kudurmuş köpek yılanı filan benzemez. Muzır olduğu için öldürülüyorsa bilinmelidir ki o hayvan zaten birkaç güne kadar ölecektir, yalnız bir yerde mahpus bırakmalıdır ki köpekde kuduzun bütün alametleri aşikar görünsün de şüpheye lüzum kalmasin ve ısırılan biçarenin de tedavisine ihtimam edilsin.

Bu vechile tahtı müşahadeye alınan köpek de yedi sekiz gün sonraya kadar kuduz hastalığının hiçbir alameti görülemezse yani hayvan kudurmazsa ne bir tehlike, ne de icabı tedavi yok demektir. Hayvanda kuduz alaimi görülürse derhal en yakın ve seri bir vasıta-i nakliye ile hastayı tedaviyi icra edecek aşı ameliyathanesine götürülmelidir.²⁵

Odesa hekimlerinden meşhur (Gamaleye)nin kudurmuş köpekler tarafından ısırılan (5876) kişi üzerine tanzim eylediği cetveli ihsaiyenin tetkikinden anlaşılır ki tedaviye ısırıldıktan bir hafta sonra başlanılırsa vefiyat (ölümler) yüzde yarım, iki hafta sonra da yüzde iki buçuk, üç hafta sonra da yüzde üç buçuk nisbetindedir. Paşa hazretlerinin on iki sene zarfında tedavi eylediği (2359) hastadan 40-45 kişi bilahare kuduz illetinden iyileşemeyerek olamayarak vefat etmişlerdir. Bunlardan birçoğu ameliyathaneye pek geç ısırıldıktan 20-25-30 gün sonra müracaat etmişlerdir. Bu halde “tedaviden istifade eylemek ve tamamiyle şifayab olmak için ısırıldıktan itibaren hiç olmazsa yirmi gün geçmezden evvel ameliyathaneye müracaat etmelidir. Tedaviye ne kadar erken başlanırsa o kadar iyidir.”

Romanya Darülfunun Tıbbiyesi muallimlerinden doktor (Babes) kudurmuş bir kurdun on üç insan ve otuz hayvan ısırıldığını ve ısırılan hayvanların telef olduğu halde insanlardan yalnız bir kişinin tedavi edilmemek ile vefat ettiğini ve diğer on ikisinin tedavi ile bir hayat olduklarını nakli beyan ediyor.

²⁵ Besim Ömer Akalın, a.g.e., s. 687.

Kudurmuş bir köpek tarafından daha yeni ısırılan bir adamın yarasına ne yapılmalıdır? Hemen eve bir tabip, olmazsa bir cerrah, bir eczacı çağırarak ısırılan yer, yara iyice dağlanmalıdır. Dağlama ameliyatı ya adi dağ demirleri ile, hatta kızıl ateş hâline getirilmiş bir kömür parçasıyla dahi icra olunabilir. Bu yara derhal dağlanır ve ısırılan mahal iyice ve derin olarak yakılırsa o adam kudurmaz.

Ahali arasında kudurmuş köpeğin ısırıldığı yere kuru fasulye yahud ısırılan köpeğin kılımlı koymak, dilin altı yakılmak gibi birtakım hurafeler varsa da bunlar pek cahilane, pek basit, hatta vakit kaybettirecekleri için muzır şeylerdir. Artık bu gibi şeylere kimse inanmamalıdır. Bir de kuduran adama kantarit vermek, dehşetli ve semdar haplar yutturmak da iyi değildir. Çünkü bunların illete hiçbir faidesi olmaz.

Yarayı dağlamakla faide istihsal edilmesinde en birinci şart süratle hareket etmek ve hemen yarayı iyice ve derince dağlamanın çaresine bakmaktır. Bu vesaite müracaat edilmiş olur ve kuduz yarasına virüs ne kadar az girerse ileride icra edilecek aşı o kadar başarılı olur.

Resim-1: Kuduz Köpek
(Nevsâl-i Afiyet, 3. Cilt)

Emmek, yıkamak, kanatmak, dağlamak gibi ilkel uygulamalardan sonra yine kuduz aşısı ameliyathanesine müracaat olunmalıdır. Çünkü bu önlemler ile virüsün hepsini mahvettiğimizden emin olamayız. Hemen uygulanan bu tedbirlere rağmen yine bir miktar kuduz virüsünün bedene girmediği ne ile temin edilecektir?²⁶

Cemiyeti tıbbiye-i şahanenin 5 Nisan 1901 tarihindeki toplantısında

Dersaadet kuduz aşısı ameliyathanesi müdürü tarafından kaleme alınan tetkik ve tasvib edilmiş tamime göre:

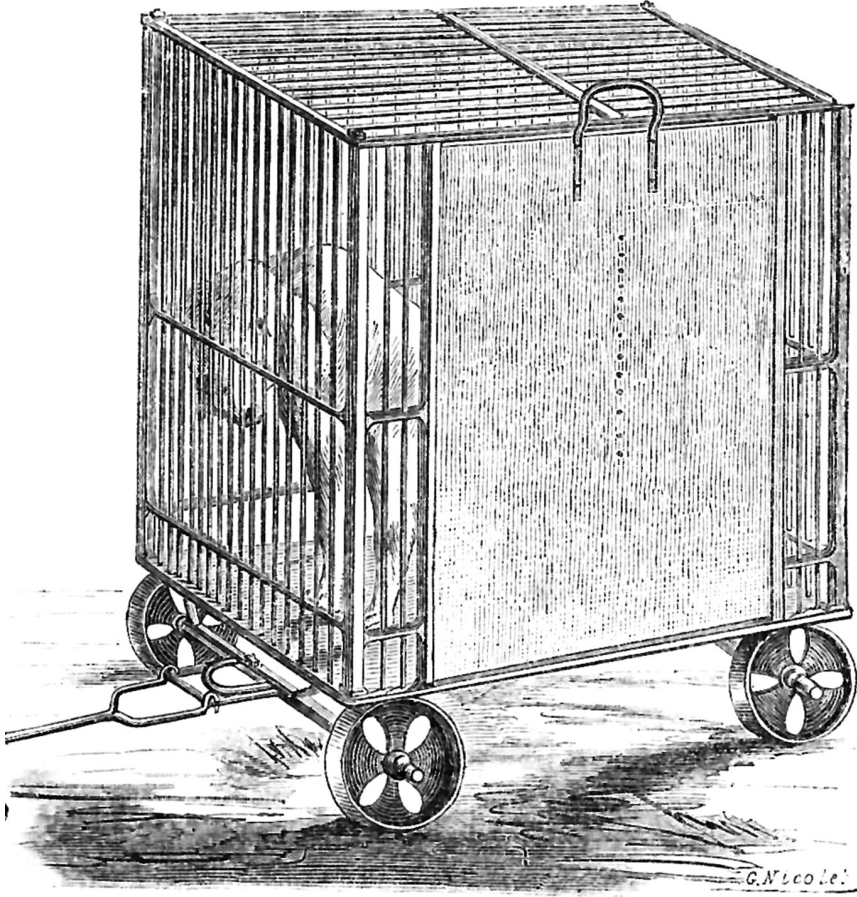
Evvela: Bir köpek, kedi yahud sair bir hayvan birini ısırды mı, ısırılan hayvanı itlaf etmemelidir (yok etmemelidir), bilakis onu bir heyet yakalayarak tahtı müşahadeye almalı, yahud bir baytara teslim eylemelidir.

Saniyen (ikinci olarak): Hayvanlarda kuduz illeti şüphelendirecek alamet (belirtiler) şunlardır: Hayvan tabiatını, huyunu değiştirir; yahud sukunetli olur, yahud bilakis hırçın, fena yaramaz bir tavır alır. Hayvanın iştihası artar, ne bulursa yemeğe başlar. Evvela çenelerine, sonra bütün vücut ve azasına felç arız olur, ağzından salyalar akar. Hayvanın sesi de değişir, adeta ölmüş, şikayet engiz bir feryat koparmak halini alır, hayvan, bu feryadının sonunda şiddetli yaygaralarla bağırmağa başlar.

Salisen (Üçüncü olarak): Isırdıktan on gün sonra hâlâ kudurmak alâimi göstermeyen bir hayvan kuduz değildir.

Rabien (Dördüncü olarak): Kuduz veya şüpheli bir hayvan tarafından ısırılan âdemin yarasını mümkün olduğu kadar süratle derince dağlamalıdır. Bu, kızarıncaya kadar ısıtılmış bir demir parçasıyla da olabilir.

²⁶ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 688.

Resim-2: Demir kafeste müşahadeye alınmış kuduz köpek (Nevsâl-i Afiyet, 3. Cilt)

Hamisen (Beşinci olarak): Kuduz illeti yalnız Pastör usulüyle, yani kurdurmadan evvel şırınga edilebilen kuduz aşısıyla tedavi olunabilir. Bu babda mutatabbilerin, kocakarıların, şarlatanların tevzi ve icra eyledikleri ilaçlar, tedaviler faidesiz ve beyhudedir. Pastör usulüyle tedavinin hiçbir mazarratı (zararı) ve mahzuru yoktur; bundan kuduz illetine mübtela olmayan adamlara bile bir zarar dokunmaz, yani bu tedavi sağlam ve salim adamlara kuduz hastalığını nakletmez ve edemez.

Altıncı olarak: Kuduz aşısı ameliyathanesine mümkün olduğu kadar erken, yani ısırıldıktan bir hafta sonraya kadar müracaat etmelidir. Bu tedavi yaranın ve şiddetine göre on beş - yirmi gün kadar devam eder; şahsi kurdurmaktan, kuduz illetine tutulmaktan vikaye eyler (korur). Fakat vakit geçmiş olursa daha tedavi tamamen icrayı tesir etmezden evvel kuduz illeti zuhur etmeğe başlar; binaenaleyh böyle bir arızanın zuhurundan dolayı yalnız geciken adam ve gecikdirilenler mesuldür. Yoksa ne kuduz aşısı ameliyathanesine, ne de bu tedaviyi icraya memur olan tabibe hiçbir noksan ve kusur atfedilemez.

Harikülade şifa gösteren bu tedaviden istifade için tedavihaneye vaktinde yetişmeğe, kuduz köpek vesair bir hayvan tarafından ısırıldıktan sonra bir an bile vakit geçirmemeğe çalışılmalıdır.²⁷

Kuduz tehlikesine karşı önlem amacıyla 1910 yılında İstanbul sokaklarından toplanan 80.000 başı boş köpek Hayırsız Ada'ya bırakılmış, İstanbul Belediye Başkanı *Cemil Topuzlu* zamanında da 30.000 köpek yavaş yavaş imha edilmiştir.

Türkiye'deki kuduz vakaları Cumhuriyet döneminde de artarak devam etmiş, ancak alınan önlemler sayesinde ölen hasta sayısı Osmanlı dönemine göre yarı yarıya azalmıştır. Kuduz vakalarının en yaygın olduğu İstanbul'da 1886-1922 yılları arasındaki 36 yıllık dönemde kuduzla yakalanan 22.360 kişiden 240'ı vefat ederken 1923-1938 yılları arasındaki 15 yıllık dönemde 24.774 hastadan 115'i yaşamını kaybetmiştir.²⁸ Ankara'da da 1933-1939 yılları arasında kuduzdan aşı tedavisi gören 2.849 kişiden 37'si hayatını kaybetmiştir.

Kuduzdan ölen hasta sayısının azalmasında 1925 yılından itibaren açılmaya başlanan Kuduz Tedavi Müesseseleri etkili olmuştur. 1925 yılında Sivas ve Erzurum'da, 1926'da Diyarbakır'da, 1927'de Konya'da ve 1930 yılında İzmir'de müessese açılmış, 1932 Temmuz'undan itibaren de Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'nde *Dr. Abdülkadir Çilesiz* tarafından aşı üretilerek tedaviye başlanmıştır.

Kuduz, 24 Nisan 1930 tarihli *Umumi Hıfzıssıhha Kanunu*'yla bildiri zorunlu hastalıklardan sayılmış, kanunun 75. ve 96. maddeleriyle kuduzla yakalanan veya kudurmuş olduğundan şüphe edilen hayvanlar tarafından ısırılmış olanların derhal en yakın kuduz tedavi müessesesine götürülmeleri zorunlu kılınmıştır. Yine ilgili maddelerde yoksul olanların yol masraflarının köy, belediye ve özel idare bütçelerinden karşılanması, devlete ait taşıt araçlarından ücretsiz faydalanmaları sağlanmış, yoksullara parasız aşı uygulanması imkânı tanınmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında kuduz mikrobu taşıyan bazı ehil ve yabani hayvanların imhasına da başvurulmuştur.²⁹

1933 yılında ülkenin 26 merkezinde kuduz tedavi istasyonu açılmış, 1937 yılından itibaren her il merkezinde bir kuduz tedavi istasyonu kurulmasıyla bu sayı 1938 yılı sonunda 52'ye ulaşmıştır. 1933-1938 yılları arasında bu istasyonlarda toplam 9.384 kişiye tedavi uygulanmıştır.³⁰

9 Ağustos 1931 tarihinde kabul edilen *Hayvan Sağlık Zabıta Nizamnamesi*'nin 14. kısmını oluşturan 376. ve 407. maddeleri arasındaki bölüm tamamen kuduzla ilgili hükümleri içermektedir. Nizamnamenin ilgili maddelerinde kuduzlu hayvanlar tarafından ışınlanan hayvanlar hakkında yapılacak tecrit,

²⁷ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 690.

²⁸ Besim Ömer Akalın, *a.g.e.*, s. 691.

²⁹ Bedii Nuri Şehsuvaroğlu - Ayşegül Demirhan Erdemir - Gönül Cantay, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 45.

³⁰ Bedii Nuri Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1970, s. 31-129.

tedavi ve itlaf işlemleri, kuduz veya kuduz şüphesi olup bağlandığı yerden kaçan köpekler hakkında yapılacak muamele, kuduz veya kuduz şüphesi olan hayvanların taşınması sırasında alınacak önlemler, kuduzla yakalanan veya yakalandığından şüphelenilen hayvanların et ve sütlerinden yararlanılamayacağı, kuduz mahallerinin, hayvanlara ait eşya ve teçhizatın dezenfeksiyonu gibi hususlar yer almaktadır.³¹

Sonuç

Kuduz hastalığı çok eski dönemlerden beri bilinir. Bu hastalığın tedavisi 19. yüzyılda Pastör'ün kuduz aşısını bulması ile mümkün oldu. Kuduz aşısı Türkiye'ye 19. yüzyılda geldi. Besim Ömer Akalın Paşa'nın Nevsal-i Âfiyet adlı kitabındaki kuduzla ilgili makale, bize kuduz hastalığının modern yollarla 19. yüzyılda Türkiye'deki önlemleri bildirmesi açısından önemlidir.

Kaynaklar

AKALIN, Besim Ömer: *Kuduz, Nevsal-i Afiyet*, Üçüncü Sene, Salname-i Tıbbi İst. Matbaa-i Ahmad İhsan ve Şurekası, 1320 (1904), s. 672-690.

COMRIE, J.D.: *History of Medicine*, University of Edinburgh, Edinburgh 1910, s. 34.

DAVIDSON, G.R.: *Medicine Through The Ages*, Roy Publishers Inc, New York 1968, s. 38.

ERDEMİR, Ayşegül Demirhan: *Lectures on Medical History and Medical Ethics*, Nobel Tıp Kit., İstanbul 1994, s. 1-30.

ERDEMİR, Ayşegül Demirhan: "Karantinanın Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Belgeler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 109, İstanbul 1997, s. 48-58.

Osmanlı Arşivi Belgesi, Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemî, C. 26, Sıra: 1520, Dosya: 703, Gömlek: 5, Tarih: 1320-1324 (1902-1906).

Osmanlı Arşivi Belgesi, Y.PRK.ASK, C. 4, Sıra: 42, Dosya: 143, Gömlek: 42, Tarih: 1316 (1900).

ŞEHİSUVAROĞLU, Bedii Nuri - ERDEMİR, Ayşegül Demirhan - CANTAY, Gönül, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 47.

ŞEHİSUVAROĞLU, Bedii Nuri: *İstanbul'da Beşyüz Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul 1953, s. 33.

ŞEHİSUVAROĞLU, Bedii Nuri: *Eczacılık Tarihi Dersleri*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1970, s. 31-129.

TEMEL, Mehmet: "Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Bahar 2010, s. 202-234.

UNAT, Ekrem Kadri: "Osmanlı İmparatorluğunda İnsanın Bulaşıcı Hastalıklarına Karşı Yapılan Koruyucu Aşılar", *Dirim Dergisi*, Cilt: 53, Sayı: 11-12, 1978, s. 363-370.

³¹ Mehmet Temel, "Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Bahar 2010, s. 202-234.